

MISCELLANEA

HET PROBLEEM VAN NEDERLANDS ECONOMISCHE STAGNATIE GEDURENDE DE 19de EEUW

door

Pieter R.D. STOKVIS

Hist. dr. R.U. Leiden

Sinds Van Dillens oratie in 1949 is het probleem van de economische stagnatie niet meer uit de geschiedschrijving over Nederland in de 19de eeuw weg te denken (1). In het debat over omstandigheden of mentaliteit als eerste oorzaak van de stagnatie lijkt nog geen synthese bereikt te zijn. Wel zijn er nieuwe feiten naar voren gebracht, enkele veronderstellingen getoetst en andere benaderingen beproefd. Ook de probleemstelling is aan kritiek onderhevig (2). Een beknopt chronologisch overzicht der standpunten is dienstig om de probleemstelling kritisch door te lichten. Alleen op duidelijke vragen is immers een antwoord mogelijk. Vervolgens kan een begin gemaakt

(1) J.G. VAN DILLEN, "Omstandigheden en psychische factoren in de economische geschiedenis van Nederland" (1949), in : IDEM, *Mensen en achtergronden*, Groningen 1965, pp. 53-79.

(2) J. de Vries werpt onder voorbehoud de vraag op of de economische stagnatie wel zo problematisch was. Zie : J. DE VRIES, "Economische groei en industrialisatie in Nederland 1850-1914", *Maandschrift economie*, 1968-69, 33, p. 122.

worden met de oplossing van het probleem door de gegevens betreffende Nederland schematisch samen te vatten en de typologische ontwikkelingsgang te reconstrueren. Tot slot wordt deze reconstructie geïllustreerd aan de hand van enkele bronnen.

HET DEBAT

In 1949 baart Van Dillen opzien door Nederlands economische stagnatie gedurende de eerste helft van de 19de eeuw te wijten aan de omstandigheden, die naar zijn mening het menselijk willen en handelen bepalen. Pas toen de internationale economische constellatie zich voor Nederland gunstig ontwikkelde, brak er een mentaliteitsverandering door. In de wisselwerking tussen economische omstandigheden en psychische factoren acht hij dus de omstandigheden primair.

Wieringa antwoordt in 1955 met de antithese dat het uitblijven van een economische heroriëntering vooral een kwestie van mentaliteit was (3). Technische en organisatorische vernieuwing lieten op zich wachten door een eenzijdige oriëntatie op de agrarisch-commerciële tradities. Ter verklaring noemt hij onder meer een geringe sociale doorstroming, die nog te bewijzen is (4), een gebrek aan technische en organisatorische kennis, dat m.i. door andere factoren ondervangen werd, en de remmende invloed van de brandstofaccijns op de industrialisering, welk argument intussen ontzenuwd is (5). Was de kwaliteit van de ondernemerscapaciteit en de arbeid misschien inderdaad gering, dit werd gedeeltelijk ondervangen door overheidsinitiatieven (Koning Willem I, N.H.M.) en door immigratie van ondernemers en geschoolde werklieden. Wieringa's benadering heeft de verdienste dat ook factoren uit de sociale en politieke sector in het gezichtsveld komen.

Terwijl Wieringa tegenover Van Dillen het zwaartepunt van het oorzakencomplex in de mentaliteit zoekt, laat Brugmans beide ele-

(3) W.J. WIERINGA, *Economische heroriëntering in Nederland in de 19de eeuw*, Groningen, 1955.

(4) H. van Dijk heeft een begin gemaakt met de toetsing van deze veronderstelling. H. VAN DIJK, *Rotterdam 1810-1880*, Schiedam, 1976, p. 123 e.v.

(5) J. TEJL, "Brandstofaccijns en nijverheid in Nederland gedurende de periodes 1834-1864", in : *Lof der historie*, Rotterdam, 1973, pp. 153-183.

menten even zwaar wegen (6). Als factoren schuift hij naar voren een geringe instroming van vernieuwing brengende immigranten, een geringe sociale capillariteit, een sociale dichotomie van aanzienlijken en armen, de afwezigheid van handels- en nijverheidsonderwijs en het ontbreken van moderne financiële structuren (7). Nu kunnen deze factoren gedeeltelijk feitelijk weersproken of van weinig belang geacht worden. Er was immers een aanzienlijke instroming van Duitse geschoolde werklieden en Duitse, Belgische en Engelse ondernemers.

Het percentage inwoners dat in het buitenland geboren was, was in Nederland met 2,32% in 1850 hoger dan in België en Frankrijk (8). Van de 70.855 buitenlanders waren 41.209 uit Duitsland, 21.556 uit België, 1.434 uit Groot-Brittannië en Ierland, en 6.656 uit andere landen afkomstig (9). Daarenboven moet nog rekening gehouden worden met maximaal 100.000 Duitse seizoenarbeiders in de jaren 1840 (10). Voor buitenlanders met name Duitsers was de arbeidsmarkt dus blijkbaar ruimer dan in eigen land. De traditionele verklaring dat de Nederlandse arbeidende klasse te ondervoed en futloos was om werkzaamheden te verrichten waarvoor veel lichaamskracht of vakkennis vereist was, verdient nadere toetsing (11). Dat de arbeidsmarkt op één of andere manier verstoord was, constateerde een commissie van de Maatschappij tot nut van 't algemeen naar aanleiding van de landverhuizing. "Het trekken en steken van den turf, het maaijen van het gras en het inoogsten van verschillende granen, het werken bij slagters, bakkers, stukadoors, schoorsteenvegers, bierbrouwers, suikerraffinadeurs en andere beroepen, nu nog geheel of grootendeels door vreemdelingen bediend, de vele matrozen, enz. zijn bewijzen, dat er nog niet te veel Nederlanders in Nederland zijn, en dat er dus, in dien wetenschappelijken zin, geene overbevolking bestaat, omdat de ontwikkelde en voor ontwikkeling vatbare middelen van bestaan nog niet voldoende kunnen geacht worden, in ver-

(6) I.J. BRUGMANS, *Paardenkracht en mensenmacht*, 's-Gravenhage, 1961, pp. 69-199.

(7) BRUGMANS, *Paardenkracht*, *op.cit.*, pp. 87-88.

(8) E. LEGOYT, *L'émigration européenne*, Parijs, 1861, p. XLVI.

(9) *Uitkomsten der volkstelling 1879*, 's-Gravenhage, 1881, p. 12.

(10) G.F. VAN ASSELT, "De Hollandgângerei", *Spiegel Historiae*, 12, 1977, 4, p. 233.

(11) BRUGMANS, *Paardenkracht*, *op.cit.*, p. 193.

houding tot de bevolking." (12). De bewering, dat de Nederlandse samenleving omstreeks 1850 gekenmerkt werd door een zogenaamde grote maatschappelijke tweedeling kan men zo langzamerhand als onhoudbaar beschouwen (13). Uit literaire bronnen blijkt dat tijdgenoten overhielden tot een driedeling in grote burgerij, kleine burgerij en arbeidende klasse, eventueel onder te verdelen in aristocratie en gegoede burgerij, welgestelde (ontwikkelde) en mingevoede burgerstand, werklieden en arbeiders (14). Zoals reeds vermeld, valt de mate van sociale mobiliteit nog te bezien. Wat onderwijs en financiële structuren betreft, is te betwijfelen of Nederland ongunstig afstak tegen Frankrijk, België of zelfs Engeland (15). Zelfs handels- en nijverheidsonderwijs ontbraken vóór 1850 niet geheel en al. Hier en daar werd de ontwikkeling ervan door de overheid gestimuleerd (16).

J. de Vries wijst in 1965 op de politieke dimensies van de mentaliteit en op de vervlechting van binnenlandse en buitenlandse economische omstandigheden (17). Enerzijds ontstond in de jaren 1840 als reactie op de Belgische revolutie een neiging tot isolationisme en oriëntatie op het verleden (hollandocentrisme), anderzijds maakte het Duitse achterland zich sterk om de economische rolverdeling eens en voorgoed om te keren. Zowel het hollandocentrisme als de internationale economische rolverdeling moet bij de verklaring van Nederlands economische ontwikkeling betrokken worden.

In de feestbundel *Bedrijf en samenleving*, die professor Bruggmans ter gelegenheid van zijn emeritaat in 1967 werd aangeboden, vormt Nederlands economische stagnatie één van de themata (18). Baudet behandelt de inzendingen van de Nederlandse nijverheid op internationale tentoonstellingen, het aantal gewonnen prijzen en de beoordeling door tijdgenoten als toetssteen van industriële rijp-

(12) *Bijdragen Maatschappij tot nut van 't algemeen*, 7, 1848, p. 7.

(13) VAN DIJK, *Rotterdam*, pp. 125-126.

(14) Verantwoording in mijn artikel "Nederlandse sociale verhoudingen tegen 1850", *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 10, (maart 1978), pp. 70-86.

(15) J. MOKYR, "Capital, labor and the delay of the industrial revolution in the Netherlands", *Ec.-en soc.-hist. jb.*, 38, 1975, p. 283.

(16) J. MACLEAN, "Het handels- en nijverheidsonderwijs van 1800 tot 1850", *Kleio*, 18, 1977, 1, pp. 3-30.

(17) J. DE VRIES, "De problematiek der Duits-Nederlandse economische betrekkingen in de negentiende eeuw", *T.v.G.*, 78, 1965, pp. 23-48.

(18) W.J. WIERINGA e.a., *Bedrijf en samenleving*, Alphen aan de Rijn, 1967.

heid (19). In "Economische groei in Nederland in de negentiende eeuw : een terreinverkenning" geeft Van Stuyvenberg de stand van het onderzoek weer (20). Uitvoeriger dan hier zet hij de standpunten uiteen en voegt daar aan toe dat omstandigheden en mentaliteit eigenlijk interdependent zijn, met andere woorden dat men de oplossing niet zo zeer moet zoeken in een mono-causale verklaring als wel in een patroon van wisselwerking. Blijft dus de vraag, hoe dit patroon er uit ziet, merkt J. de Vries naar aanleiding van De Jonges bekende dissertatie op.

De Vries concludeert dat de omstandigheden waarschijnlijk toch primair waren in het patroon van wisselwerking. De industrialisatie verliep traag of geleidelijk omdat o.a. een stimulerende basisindustrie ontbrak. Tijdens de omslag in de jaren 1885-1914 wekten de gewijzigde economische omstandigheden sluimerende psychische factoren met als resultaat een toenemende economische groei (21).

Eveneens naar aanleiding van De Jonges standaardwerk geeft Brugmans nog eens een pakkende samenvatting van zijn aanvechtbare visie. Hij noemt Nederland vóór 1850 zelfs een onderontwikkeld gebied (22). De Jonge gaat eigenlijk niet zozeer op het probleem in, hij beschrijft, hoe de industrialisatie zich feitelijk voltrokken heeft (23).

In een studie over de economische betrekkingen tussen Nederland en Duitsland in de periode 1815-1851 ziet Blasing de Nederlandse mentaliteit als sleutelfactor. Naar zijn mening stond een "mentale contractie", die zich uitte in een legitieme oriëntatie op het superieure verleden een heroriëntatie op een industriële toekomst in de weg (24). Eigenlijk is dit niet anders dan een zeer pregnante en eenzijdige formulering van Wieringa's standpunt.

(19) H. BAUDET, "De dadels van Hassan en de start van de Nederlandse industrialiteit", in : WIERINGA e.a., *Bedrijf en samenleving*, pp. 1-15.

(20) J.H. VAN STUYVENBERG in : WIERINGA e.a., *Bedrijf en samenleving*, pp. 195-225.

(21) DE VRIES, "Ec. groei", pp. 118-128.

(22) I.J. BRUGMANS, "Nederlands overgang van onderontwikkeld gebied tot industrieland", *De Economist*, 117, 1969, pp. 73-85.

(23) J.A. DE JONGE, *De industrialisatie van Nederland 1850-1914*, Amsterdam, 1967.

(24) J.F.E. BLASING, *Das goldene Delta und sein eisernes Hinterland 1815-1851*, Leiden, 1973, p. 192.

De Amerikaan Mokyr biedt een originele oplossing door het probleem economisch-theoretisch en comparatief te benaderen (25). Als sleutelfactor wijst hij aan het relatief hoge loonniveau vooral op de alluviale gronden. Door het hoge loonniveau was de winstmarge zo gering dat ondernemers grote terughoudendheid aan de dag legden bij de riskante investering in kapitaalgoederen. Als het loonniveau lager was geweest, zou — ceteris paribus — de industrialisatie eerder hebben plaats gevonden, meent Mokyr. Venenum in ceteris paribus, daar het natuurlijk een open vraag blijft of het loonniveau nu werkelijk de doorslaggevende factor was. Het theoretisch geïnspireerde model gaat uit van een beperkt aantal variabelen.

In "Van periferie naar centrum" laat Bos niet veel heel van Mokyr's model. Naar zijn mening onderschat Mokyr het belang van externe financiering door hypotheek en leningen op onderpand. Zowel in Nederland (Twente) als in België (Gent) vond mechanisatie van de nijverheid plaats in gebieden met een laag loonniveau. Bovendien gaat Mokyr voorbij aan de beschikbaarheid en kosten van brandstof en grondstoffen. De goedkoopte van grondstoffen kon de duurte van arbeid compenseren, zodat de omgekeerd evenredige relatie tussen loonniveau en industrialisatie niet altijd opging. Gebrekkige infrastructuur en duurte van grondstoffen waren kortom belangrijke hinderpalen voor Nederlands industrialisatie (26).

Toch blijft Mokyr's aanpak en met name zijn vergelijking met België intrigeren. Wanneer hij het hoge loonniveau in het pre-industriële Nederland vergelijkt met het loonniveau in het op industrieel gebied voorlijke België, doet hij de gedachte opkomen dat de vertraging van de industriële revolutie in Nederland wellicht te beschouwen is als een illustratie van de zogenaamde wet van de remmende voor-sprong.

(25) J. MOKYR, "The industrial revolution in the Low Countries in the first half of the nineteenth century : a comparative case study", *Journal of Eur. ec. hist.*, 1974, 2, pp. 365-391 en Idem, "Capital, Labor", pp. 280-299.

(26) R.W.J.M. BOS, "Van periferie naar centrum; enige kanttekeningen bij de Nederlandse industriële ontwikkeling in de negentiende eeuw", in : P.A.M. GEURTS en F.A.M. MESSING, *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie*, Den Haag, 1977, dl. 2, pp. 77-81.

DE PROBLEEMSTELLING

Een aantal deelnemers aan het debat, een aantal standpunten heb ik kort en misschien wel eens te bondig de revue laten passeren. Voor veel deelnemers blijft de kernvraag of de economische stagnatie nu geweten moet worden aan de omstandigheden of aan de mentaliteit. Gedurende het debat zijn telkens nieuwe factoren of nieuwe aspecten naar voren gebracht. Er is dus wel vooruitgang, maar een consensus is bij lange na nog niet bereikt. Terugblikkend lijkt de vooruitgang soms schijnbaar : een paar stappen vooruit, een paar stappen terug !

Deze schijnbare stagnatie in het debat heeft naar mijn mening twee redenen. Ten eerste raakt het debat aan ideologische zaken, eenvoudigheidshalve aan te duiden als het kip of het ei debat over de verhouding tussen onderbouw en bovenbouw. Ten tweede heeft de vraagstelling een possibilistische inslag. Het accent ligt niet op het hoe en waarom van de feitelijke ontwikkeling, maar op het waarom niet van een mogelijk geachte vroegtijdiger ontwikkeling. Men zou het een *counterfactual* vraagstelling avant la lettre kunnen noemen.

De vraag naar het waarom en hoe van de economische stagnatie wordt meestal beantwoord alsof deze vraag gelijk staat aan de vraag naar het waarom niet eerder van de mechanisering c.q. modernisering van nijverheid, handel en verkeer. De agrarische sector valt goeddeels buiten beschouwing. De vraagstelling impliceert een comparatieve aanpak en een kijk op de geschiedenis die als possibilistisch aangemerkt kan worden.

De beantwoording van de vraag — hoe dan ook geformuleerd — heeft een debat losgemaakt over het karakter van Nederland aan de vooravond van de industrialisatie. Dat is op zichzelf interessant genoeg, maar niet genoeg om het eigenlijke probleem op te lossen. Een duidelijke probleemstelling kan hierbij helpen. Naar mijn mening valt het zogenaamde vraagstuk van Nederlands economische stagnatie gedurende de 19de eeuw uiteen in de volgende vragen : 1) hoe verliep de modernisering van de verschillende economische sectoren in Nederland, 2) verliep de modernisering trager of geleidelijker dan in andere landen ?, 3) zo ja, waarom ?

SCHEMATISERING EN TYPERING ALS WEGWIJZERS

Met enige overdrijving kan men zeggen dat veel schrijvers terugkijkend op de eerste helft van de 19de eeuw de toenmalige Nederlanders verwijten, dat zij niet inzagen, dat ook in Nederland de toekomst aan de industrie was. Misschien zullen toekomstige generaties hetzelfde verwijten aan hedendaagse voorstanders van een uitsluitend "groene" revolutie in de Derde Wereld. Kortom, de vraag kan gesteld worden of toenmalige Nederlanders nu werkelijk zo kortzichtig waren of dat ze alleen voorzichtig calculeerden en op zeker speelden.

Het probleem van de trage of geleidelijke modernisering is meestal aangepakt alsof de Nederlandse ontwikkelingsgang bekend was en alsof Nederland in een vergelijking met andere landen als een voorbeeld van achterlijkheid uit de bus gekomen was, zodat alleen nog het waarom open stond. Nu is de eerste vraag wel in grote lijnen door De Jonge beantwoord. Voor de beantwoording van de tweede vraag zijn dikwijls moeilijk vergelijkbare landen als Engeland en Duitsland gekozen. Mokyr heeft met België misschien een betere keus gedaan. Zelf zal ik in het volgende een vergelijking met de Scandinavische landen als mogelijkheid aanstippen.

Tot wegwijzers bij de beantwoording van de drie samenhangende vragen kunnen dienen 1) een schematisering van de variabelen, die volgens de schrijvers over het onderwerp de Nederlandse modernisering positief of negatief beïnvloed hebben, 2) een typering van de Nederlandse ontwikkelingsgang aan de hand van de industrialisatietypologie van Gerschenkron en 3) een vergelijking met Scandinavië.

In het schema zijn op verschillende niveaus negatieve en positieve factoren en de balans tussen beide op het moment van industrialisatie weergegeven. In de balanskolom zijn die processen kort aangeduid, waarvan vermoed wordt dat ze een doorslaggevende bijdrage hebben geleverd aan de modernisering van het economisch leven. Uiteraard is het schema voor uitbreiding en omzetting in één of meerdere modellen vatbaar (27).

(27) De gegevens zijn ontleend aan in vorige noten genoemde werken en aan enkele recente samenvattingen, zoals E.H. KOSSMANN, *De Lage Landen 1780-1940*, Amsterdam, 1976, pp. 310-315 en Th. VAN TIJN en W.M. ZAPPEY, "De negentiende eeuw 1813-1914", in : J.H. VAN STUYVENBERG (red.), *De economische geschiedenis van Nederland*, Groningen, 1977, pp. 201-259.

SCHEMA VAN VARIABLEN IN HET NEDERLANDSE MODERNISERINGSproces

Niveau	I neg. factoren	II pos. factoren	III balans : doorslaggevende processen
demografisch	pretransitiefase;	versnelde bevolkingsgroei zandgebieden 1815-1829;	dem. transitie na 1870;
economisch	schaarste-duurte grondstoffen en energiebronnen; achterblijvende infrastructuur trad. dominantie handel en verkeer; ongunstige intern. concurrentiepositie;	agr. expansie; aanleg kanalen; plattelandsnijverheid;	agr. crisis vanaf 1878 : rationalisatie : arbeidsreserve; modernisering infrastructuur; electricificatie; nieuwe bedrijfstakken (zuivel, margarine, gloeilampen), ont-plooiing bankwezen; aanpas-sing handel, verkeer en tra-fieken aan schakelpositie tus-sen Duitsl. en G.B.;
	gering aanbod ondernemers-capaciteit; laag peil arbeid;	immigratie buitenl. onderne-mers en overheidsinitiatieven; immigratie geschoolde werk-lieden; loonniveau in zandgebieden lager dan in rest Ned.;	verbetering onderwijs en scho-ling; aanpassing loonniveau;
sociaal	statische soc. verhoudingen;	opkomst (semi-)intellectuele en later technisch geschool-de beroepen;	toeneming soc. mob.; emancipatiebewegingen;
mentaal	oriëntatie op het verleden, hollandocentrisme; soc.-ec. pessimisme;	(aanvankelijk minieme) in-vloed buitenl. industrialisa-tie-ideologie; ontluikend optimisme na 1848;	toeneming oriëntatie op het geïndustrialiseerde buiten-land; evolutionistische denkwijze gericht op de toekomst;
politiek	geringe participatie; belastingstelsel;	beginnende participatie na 1848;	ontstaan parlementaire demo-cratie; verbetering jur., pol., en fiscale kaders;
effect	I stagnatie	II aanzet tot modernisering	III modernisering, industriali-satie

De variabelen zijn niet gewogen, noch is de aard van het verband met het te verklaren verschijnsel gegeven. Van sommige variabelen kan alleen een positieve of negatieve correlatie met het effect vermoed worden. Andere variabelen staan in direct oorzakelijk verband met het effect en kunnen daarom als sleutelfactoren geduid worden. Het merendeel der variabelen staat in wisselwerking met het effect. De wisselwerking kan veelal gezien worden als een vorm van positieve terugkoppeling. Dit wil zeggen dat het effect van voorbije processen binnen een systeem positief of versterkend terugwerkt op de voorgaande processen binnen een systeem (28). Een cybernetische modellering van het industrialisatieproces kan dienen om de anti-thesen of de vicieuze cirkel van omstandigheden of mentaliteit als eerste oorzaak te overwinnen. Tevens moet men rekening houden met de mogelijkheid dat een kleine doorbraak op één niveau grote gevolgen kon hebben op andere niveaus.

Alvorens deze mogelijkheid met enkele voorbeelden te illustreren zal ik proberen het Nederlandse moderniseringsproces op verschillende niveaus in enkele woorden samen te vatten. Afgezien van de oostelijke zandgebieden in de periode 1815-1829 nam de bevolkingsgroei in Nederland eerst na 1870 een sprong naar 1,25% per jaar. Daar de algemene sterfte gevolgd door kindersterfte en zuigelingensterfte pas na 1880 noemenswaard daalde, moet de bevolkingsgroei toegeschreven worden aan verhoging van de huwelijksfrequentie en de huwelijksvruchtbaarheid (29). Een geleidelijke verhoging en spreiding van welvaart, scholing en overheidszorg na 1850 creëerde een klimaat, waarin men makkelijker een wissel op de toekomst trok door vroeger en meer te huwen en zo meer kinderen ter wereld te brengen. Door de modernisering van het economisch leven, die gepaard ging met een grotere vraag naar arbeid, werd deze neiging aanvankelijk aangewakkerd. Het verband tussen demografische ontwikkeling en modernisering verliep via positieve terugkoppeling.

De gebrekkige infrastructuur die de aanvoer van grondstoffen en brandstoffen duur en moeilijk maakte, belemmerde industriële ontplooiing. Pas toen het waterwegennet, waartoe Koning Willem I de aanzet had gegeven, en het spoorwegennet, dat gefinancierd werd

(28) J.W. FORRESTER, *Principles of systems*, Cambridge, Mass. 1972, pp. 1-5.

(29) W. PETERSEN, "The demographic transition in the Netherlands", *Am. Sociol. Rev.*, 25, 1960, pp. 334-347; J.A. VERDOORN, *Volksgesondheid en sociale ontwikkeling*, Utrecht, 1965, pp. 22, 57.

uit de Indische baten, in de jaren 1880 voltooid waren, kregen de geografisch gespreide industriële centra de kans zich te ontwikkelen in aansluiting op de wereldmarkt (30). Bos noemt de infrastructuur als "leading sector" van doorslaggevende betekenis voor de kosten en allocatie van de produktiefactoren (31). Verantwoordelijk voor de verbetering van de infrastructuur waren de wetgevende en uitvoerende macht. Effect sorteerden deze overheidsinvesteringen vooral na de opgang van de wereldeconomie vanaf 1895. Zo haakten politieke maatregelen en economische omstandigheden op elkaar in. Verbetering van de infrastructuur was ongetwijfeld één van de sleutelfactoren in het moderniseringsproces.

Een andere sleutelfactor was de agrarische crisis vanaf 1878, die men langzaam te boven kwam door rationalisatie, specialisatie, coöperatieve bundeling van krachten en industriële verwerking van produkten voor binnenlandse en buitenlandse afzet. Tegelijkertijd manifesteerde zich een verhoogde trek van de landelijke arbeidsreserve naar de stad.

Dank zij infrastructuur en later electrificatie waren industriële centra niet meer zo afhankelijk van de nabijheid van grondstoffen en brandstoffen. De agrarische aanpassing aan de eisen van de wereldmarkt stimuleerde handel en verwerkende industrieën. Vooral na de Atjehoorlog (1903) werkten ook traditionele en nieuwe koloniale ondernemingen stimulerend op het moederland.

De statische sociale verhoudingen werden omstreeks 1850 reeds doorbroken door de opkomst van intellectuele en later technische beroepen. Door haar onderwijspolitiek droeg de regering bij tot een toenemende behoefte aan sociale stijging en emancipatie. De veranderingen op sociaal, mentaal en politiek niveau verliepen geleidelijk, totdat er onder invloed van een gewijzigde plaats binnen de opbloeiende wereldeconomie katalyserende terugkoppelingsmechanismen ontstonden. In Nederland was industrialisatie in belangrijke mate de vrucht van liberalisatie, van door de overheid geschapen institutionele kaders (32).

(30) J.A. DE JONGE, "The role of the outer provinces in the process of Dutch economic growth in the nineteenth century", in : J.S. BROMLEY en E.H. KOSSMANN, *Britain and the Netherlands*, IV, Den Haag, 1971, pp. 215-219.

(31) BOS, "Van periferie naar centrum", pp. 86-87.

(32) P.W. KLEIN, *Traditionele ondernemers en economische groei in Nederland 1850-1914*, Haarlem, 1966, p. 21.

Sommige variabelen kunnen eventueel gekwantificeerd worden. Door middel van modellen kan het gewicht, de aard en de omvang van mogelijke correlaties opgespoord worden. Het schema geeft een voorlopig beeld van de demografische, economische, sociale, mentale en politieke dimensies van het moderniseringsproces in Nederland.

Van schema naar typologie is maar een kleine stap op de weg, die via modelbouw tot theorievorming leidt. Het pendelen tussen het abstracte en het concrete via modelbouw is aan econometristen en cliometristen voorbehouden. Een typologie heeft het voordeel dat de verklarende of heuristische waarde gepaard gaat met een geringe afstand tot de concrete werkelijkheid.

Een industrialisatietypologie die zeer goed op de Nederlandse ontwikkeling toepasbaar is, is die van Gerschenkron (33). Industrialisatie wordt naar Gerschenkrons mening gestuwd door *potentieel* relevante factoren en combinaties. Niet één, maar meerdere wegen voeren naar industrialisatie afhankelijk van het tijdstip en de graad van achterlijkheid. De vereisten voor industrialisatie zijn niet uniform en noodzakelijk, maar pluriform en variabel. Industrialisatie hangt dus af van een samentreffen van pluriforme en variabele voorwaarden. Daarom verdient een industrialisatietypologie uitgaande van de graad van achterlijkheid de voorkeur boven een uniform model.

Voorwaarden zijn pluriform en variabel, omdat zij vervangbaar zijn. In Nederland kon bijvoorbeeld het gebrek aan geschoolde arbeid en ondernemerscapaciteit opgevangen worden door immigratie en overheidsinitiatief. Krediet kon door de overheid gegeven worden (Willem I). De verschuivende internationale constellatie kon de voorwaarden tot industrialisatie verbeteren en de mentaliteit er rijp voor maken.

Tot diep in de 19de eeuw gaven de economische omstandigheden geen aanleiding tot overspannen verwachtingen omtrent industrialisatie. De positieve factoren konden pas geleidelijk aan optornen tegen de negatieve factoren, zodat sommige doorslaggevende processen laat en dan nog langzaam op gang kwamen.

Zeer belangrijke processen hielden intussen meer verband met de internationale constellatie : de graanproductie in de V.S., de industriële en commerciële ontwikkeling van Engeland en Duitsland,

(33) A. GERSCHENKRON, *Economic backwardness in historical perspective*, Cambridge, Mass., 1962, vooral pp. 5-30 en IDEM, *Continuity in history and other essays*, Cambridge, Mass., 1968, vooral pp. 77-97.

buitenlandse wetenschappelijke en technische vindingen e.d.

Samenvattend kan men uitgaande van Gerschenkrons vooronderstellingen de stagnatie of trage industrialisatie verklaren uit de omstandigheid, dat de uitdaging om te industrialiseren aanvankelijk gering was wegens de geringe graad van achterlijkheid of liever de hoge graad van preindustriële specialisatie in de agrarische en commerciële sector. Een klein land als Nederland vertoonde nauwelijks een plotselinge (discontinue) versnelling of *spurt into industrialization*. De nadruk op zware industrie ontbrak wegens het gebrek aan natuurlijke hulpbronnen en de alternatieve mogelijkheden van agrarische produktieverhoging en afzet in industrielanden, en intensivering van handel en verkeer.

Gerschenkron noemt Denemarken als voorbeeld van een afgeleide industrialisatie. Ook Jörberg vestigt in zijn analyse van de Scandinavische ontwikkeling de aandacht op externe factoren (34). Industrialisatie en economische groei waren in Scandinavië grotendeels afhankelijk van de buitenlandse vraag, de internationale markt en buitenlandse investeringen.

Nederland verkeerde in dezelfde afhankelijke positie als de Scandinavische landen. Sterker dan in Scandinavië waren in Nederland de sectoren handel en verkeer ontwikkeld, mede dankzij de koloniale expansie. De Nederlandse industriële ontwikkeling kan gezien worden als een illustratie van de wet van de remmende voor-sprong : de hoge agrarische produktiviteit, de sterke preindustriële specialisatie in de sectoren handel en verkeer, de koloniale expansiemogelijkheden wettigden een commercieel-agrarische oriëntatie, een hollando-centrische mentaliteit, die pas plaats maakte voor een meer industrieel-commerciële oriëntatie, een meer continentale mentaliteit, toen de agrarische crisis, de verbeterde infrastructuur en de internationale constellatie -- met name de ontwikkeling van het Duitse achterland -- Nederlands industrialisatie bevorderden.

(34) L. JORBERG, "The industrial revolution in the Nordic countries", in : C.M. CIPOLLA (ed.), *The fontana economic history of Europe*, Londen, 1973, IV, pp. 375-485.

ENKELE BRONNEN TER ILLUSTRATIE

De kringloop tussen omstandigheden en mentaliteit of beter de positieve terugkoppeling tussen beide bewerkte een zeer geleidelijke modernisering van het economisch leven in Nederland. Uitgaande van Gerschenkron heb ik geprobeerd een typering van dit proces te geven. Eén facet is hierbij onvoldoende naar voren gekomen, namelijk dat een verandering op één niveau verregaande repercussies kon hebben op andere niveaus. De uiteindelijke doorbraak kan men populair omschrijven als een sneeuwbaaleffect. Enkele bronnen kunnen het voorgaande misschien nader toelichten.

De veelbekritiseerde renteniersmentaliteit kan men beschouwen als een uitvloeisel van de remmende voorsprong. De Duitser Karl Schnaase, die in de zomer van 1830 Nederland bezocht, constateerde : "In Holland dagegen ist Lebensweise und Bauart schon auf den Zustand des Rentners eingerichtet, der bei überflüssigem Reichtume und mässigen Ansprüchen seine Musse benutzet, um sich ein Ideal der Bequemlichkeit zu schaffen" (35).

De bekende Franse historicus Michelet maakte juli 1837 een reis door de Nederlanden. Hij merkte de tegenstelling op tussen Hollandse kooplieden die na de scheiding tussen noord en zuid, hoopten op vrijhandel en de fabrikanten die op protectie aandrongen. Eén van zijn Hollandse gesprekspartners verklaarde dat de manufacturen slechts voor de koloniën zouden produceren en dat overigens vrijhandel de aangewezen weg was. Over de koopstad Amsterdam schreef hij : "En suivant les canaux, je remarquai les gros bateaux arrondis. Lenteur, mais les marchandises se conservent mieux et il en tient davantage; les hommes souffrent moins et risquent moins. Au contraire, les Anglais sacrifient tout à la rapidité. Cela seul explique le sort des deux peuples... Le chemin de fer d'Amsterdam à Cologne vaudrait mieux que celui d'Anvers à Cologne, parce que les Belges envoient au Rhin et n'en tirent rien, au lieu que les Hollandais font l'un et l'autre. Ils en tirent pipes, bois, houilles, etc. Ils se décident lentement pour tout, excepté pour des canaux et des digues. Les nouveau canal de la Nord-Hollande est commode, mais fort cher..."

(35) K. SCHNAASE, *Niederländische Briefe*, Stuttgart, 1834, p. 17.

Les Hollandais veulent, avant tout, sûreté, commodité" (36).

Naar aanleiding van de Nederlands-Amerikaanse handel in 1846 gaf de Amerikaanse consul eenzelfde beeld van de Nederlandse kooplieden. "However the general timidity of the merchants will operate as a hindrance to any very extensive business. They have immense capital and seem resolved not to part with it unless upon safe loans, where they may realize a large interest" (37). Op basis van hun economische en vooral financiële voorsprong konden Nederlandse kooplieden het zich veroorloven in ongunstige tijden voorzichtig aan te doen. Bovendien betekende een bankroet bijna altijd het einde, terwijl Amerikaanse ondernemers elders op het enorme continent opnieuw konden beginnen.

De Schot Samuel Laing, die in 1840 het continent doorkruiste, gaf een boeiende analyse van Nederlands economische stagnatie. Het kleine Nederland was in Laings ogen net een grote stad zonder industrie waar commerciële kapitalisten en gegoede burgers, die op hun vermogen teerden, ambachtelijke, huishoudelijk en vervoersdiensten vroegen van de lagere klasse. De burgerij en diegenen uit de lagere klasse die werk hadden, waren redelijk goed af, maar daar zo'n stationaire werkgelegenheid geen gelijke tred hield met de bevolkingsgroei, was een overschot van paupers ontstaan. De oorzaak van de stationaire werkgelegenheid was het ontbreken van een moderne, gemechaniseerde "produktieve nijverheid". De Nederlandse kapitalisten die ingesteld waren op vrachtvervoer, makelaarschap, trafieken en bankbedrijf, hadden nagelaten bij tijds een exportnijverheid of commerciële landbouw van betekenis te scheppen. Voor overtollig kapitaal hadden zij elders rente gezocht en gevonden. Laing erkende, dat een moeilijkheid gelegen was in het gebrek aan natuurlijke hulpbronnen, transportmogelijkheden en goedkope energie, maar hij tekende hierbij aan dat omstandigheden veranderd of zelfs geschapen konden worden. Zo kon men markten creëren, de mentaliteit veranderen en de arbeidsproductiviteit door betere organisatie verhogen. Als bijzonderheid vermeldde hij dat brandstof zo duur was, dat zelfs de gegoede burgerij zich behielp met stoofjes en dikke kleding. Laing

(36) J. MICHELET, *Journal*, dl. 1, ed. P. Viallaneux, Parijs, 1959, pp. 229, 235, 239, 241.

(37) National Archives, Washington, D.C., Record Group 84. American consul-general Amsterdam, Netherlands inv. nr. C.82, Letterbook, Nichols aan Buchanan 31 dec. 1846.

schetste Nederland als een traditionele commerciële (en agrarische) samenleving (38).

De diepgewortelde overtuiging dat de natuurlijke omstandigheden industrialisatie in de weg stonden, was echter moeilijk te weerleggen. De geograaf J. Kuyper formuleerde deze overtuiging in 1866 als volgt : “Ofschoon Nederland wegens gebrek aan de onvermijdelijke grondstoffen, — steenkolen en ijzer, — geen eigenlijk fabriekland is, heeft de nijverheid zich sedert de scheiding van België zoo zeer weten uit te breiden en te verheffen, dat in menig opzicht de mededinging van het buitenland kon worden overwonnen; het is thans niet alleen de buitenlandsche markt welke een aantal takken doet bloeien, maar de zekerheid ook in de uitgestrekte koloniën koopers en verbruikers te vinden, droeg daartoe veel bij” (39).

Curieus is de verklaring die de Engelse agronoom Henry Colman in 1848 gaf voor de geringe toepassing van stoomkracht. “These are all windmills. [de gemalen in de polders] Steam-engines would probably be as little expensive, and more under command. Most of these mills were erected before the use of steam in this way was known; but a reason given for preferring wind to steam, is, that, as Holland has no coal, in the event of war she might be without fuel, and consequently unable to work steam-engines, the disastrous consequences of which it is not necessary to dwell upon” (40).

Zelfs een voor de hand liggende causale factor als het gebrek aan grondstoffen en energiebronnen had niet zo'n direct effect op de industrialisatie, als men op het eerste gezicht zou aannemen. Veel hing ook af van de appreciatie van deze factor op mentaal en politiek niveau.

In 1847 zette A.W. van Engelen zich als volgt af tegen de dominerende denktrant van zijn dagen : “En nog tegenwoordig aarzel ik niet aan deze lofspraak [op Gelderland] mijn zegel te hechten, in spijt van de ons schier dagelijks in talloze dagbladen en vlugschriften voorkomende schildering van de afneming onzer nationale welvaart in 't algemeen, en van de doodelijke kwijning, zoo het heet, waaron-

(38) S. LAING, *Notes of a traveller*, Londen, 1854, pp. 1-21.

(39) J. KUYPER, *Nederland, zijn provinciën en koloniën*, Leeuwarden, 1866, p. 68.

(40) H. COLMAN, *The agriculture and rural economy of France, Belgium, Holland and Switzerland*, Londen, 1848, p. 205.

der geheel ons staatsgebouw dreigt te bezwijken... pauperisme — dat schrikbeeld onzer dagen” (41).

Ook Michelet merkte in 1847 een zeker defeatisme op. “L’opinion que hasardait timidement M. de Brewenwoorde [Adriaan van Bevervoorde], c’est qu’il vaudrait mieux que la Hollande fût conquise par la France. Cela que M. Thorbecke avoua fort naïvement, c’était que la Hollande fût rattachée à la Belgique..., qui, dit-il, a plus de vie morale !... Personne ne parle de se rattacher à l’Allemagne... Ce découragement des Hollandais pour eux-mêmes a fort modifié mon opinion” (42).

Na 1848 begon de politieke hemel op te klaren. Dat dit ook effect had op de mentaliteit, is waarschijnlijk. Brieven die in 1848 en 1849 naar Amerika werden geschreven, getuigden van een iets hoopvoller toekomstverwachting. Een ambachtsbaas schreef 17 december 1848 : “De landelijke zaken staan hier ook noch in het geheel niet gunstig : bezuiniging staat thans op den voorgrond, doch de opbrengst zoo men zegt, zal noch iets verhoogd moeten worden. Waar het naar toe moet, ik weet het niet. Zoo gij welligt weet, dat wij een geheel nieuw ministerie hebben, wij zelf hebben hun kunnen kiezen. Noch weinig hebben zij gedaan. Het is te hopen dat zij een goede regeling mogen instellen. Er is sprake dat hier te Deventer en Zwol de vestingwerken zullen geslecht worden. Ik voor mijn mocht het wel lijden, het zoude een boel werk aanbrengen, want het is bedroefd slap van werk in de stad, op dit oogenblik ben ik nagenoeg de enigste die druk is in deze stad... — dus broeder om het werk behoef ik noch niet naar Amerika te komen” (43). In deze brief komen de beginnende politieke participatie, de hoop op politieke maatregelen en werkverschaffende projecten aan de orde.

Een andere briefschrijver tekende de stemming in 1849 als volgt : “In Holland is het echter [in tegenstelling met de rest van Europa] op het oogenblik wat vroolijker gestemd, daar Willem de Derde koning is geworden door het overlijden van zijn vader Willem de 2den. Men verwacht nu wel betere tijden, althans men hoopt en vleit zich dat het maatschappelijk nu wel zal lukken. Koning en volk zijn beste vrienden, warmen elkander op met beloften en aan vrome

(41) A.W. VAN ENGELEN, *Wandelingen door Gelderland*, Groningen, 1847, Voorwoord.

(42) MICHELET, *Journal*, p. 670.

(43) Netherlands Museum, Holland, Mich., Personal Papers J. Smeenk, W. Sleyter aan J. Smeenk, Zutphen, 17 dec. 1848.

wensen ontbreekt het niet." (44). Na de economische en politieke beproevingen van de jaren 1840 daagde er enige hoop op een betere toekomst.

Natuurlijk zijn enkele citaten niet voldoende om het patroon van wisselwerking tussen omstandigheden en mentaliteit bloot te leggen. Ze dienen als illustratie in welke richting gezocht kan worden. Een verandering op mentaal en politiek niveau kon effect hebben op de appreciatie van de economische omstandigheden en zo de rol van die omstandigheden veranderen.

CONCLUSIE

Het probleem van Nederlands economische stagnatie gedurende de 19de eeuw kan opgelost worden door de drie volgende vragen te beantwoorden : 1) hoe verliep de modernisering van de verschillende economische sectoren in Nederland ?, 2) verliep de modernisering trager of geleidelijker dan in andere landen?, en 3) zo ja, waarom ?

Bij de beantwoording kunnen enkele wegwijzers gevolgd worden. Een schematisering van de variabelen op demografisch, economisch, sociaal, mentaal en politiek niveau kan de complexiteit van het moderniseringsproces enigszins zichtbaar maken en kan als uitgangspunt dienen voor de weergave in modellen. Een cybernetische duiding van historische processen als voorbeelden van positieve terugkoppeling kan de vicieuze cirkel, waarin het debat over de verhouding tussen omstandigheden en mentaliteit gevangen lijkt, doorbreken. Om de complexiteit van het moderniseringsproces niet te verdoezelen moet men ook onderzoeken welk effect een verandering op één niveau kon hebben op andere niveaus. Ter illustratie worden mogelijke veranderingen op mentaal en politiek niveau genoemd.

Een andere wegwijzer vormt de industrialisatietypologie van Gerschenkron. Voor Nederland was de uitdaging om te industrialiseren aanvankelijk gering wegens de geringe graad van achterlijkheid of liever de hoge graad van pre-industriële specialisatie in de agra-

(44) Netherlands Museum, Personal Papers J. Smeenk, H. Hattinkh aan J. Smeenk, Amsterdam, 27 april 1849.

rische en commerciële sector. De hollandocentristische agrarisch-commerciële oriëntatie maakte pas plaats voor een meer continentale industrieel-commerciële heroriëntatie, toen de infrastructurele basis gelegd was en de internationale constellatie zich voor Nederland gunstig ontwikkeld had. Afhankelijk van Engeland en Duitsland was Nederlands industrialisatie in hoge mate een afgeleid resultaat. Tot relativering van Nederlands ontwikkeling kan ook een vergelijking met de kleine Scandinavische landen dienen, die ongeveer in dezelfde positie verkeerden.

Pieter R.D. Stokvis, Zeemanlaan 36, Leiden (Nederland)